

МЯСТО НА БЪЛГАРИТЕ -МЮСЮЛМАНИ В СТРУКТУРАТА НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Надежда Илиева¹

Преди да се спрем на същностната част на разглеждания проблем бихме желали да направим преглед на основните понятия, които ще намерят място в изложението ни. Необходимост от това отклонение съществува, тъй като в различни източници доста често с едни и същи понятия се назовават различни термини и понякога това води до объркване.

Понятието „етнос“ има гръцки произход и в превод означава „народ“. Модерната употреба на тази дума е относително нова (1851) и за първи път се използва от 1935 г. В етнографската литература отдавна се употребява терминът етнос като социална категория, която представлява общност от хора, живеещи на определена територия и се отличава от други подобни по езика, културата, бита, самосъзнанието и др. Съществуват и такива, които обаче приемат етноса не за социална, а за биологична категория, възникнала в резултат на адаптацията на хората към отделни ландшафтни условия (Гумилъв, 1993, 1989). В западноевропейската литература се среща такова становище, че етносът е „самоосъзнато от хората единство“ (Maget, 1968). Етносът се възприема и като група от хора обединяваща се спрямо общия произход, който е реално или предполагаемо съществуващ (Banks, Encyclopedia Britanica, 2007). Много учени (Barth, 1969) не са съгласни, че етническата идентичност може да бъде универсална. Те смятат, че етническата принадлежност е продукт от специфични по вид междугрупови взаимодействия и не е толкова важно качество присъщо за човешката общност.

Характерна черта на всеки етнос е неговата значителна устойчивост. По наше мнение всеки етнос се характеризира с определено вътрешно единство, а също така със специфични черти, отличаващи едно такова образувание от друго и именно тези специфични черти е прието да се наричат етнически признаци. За разлика от езиковата и религиозната общност например, които са групирани в една строго определена сфера на обществения живот етносът обхваща едновременно няколко такива сфери.

¹ Д-р Надежда Илиева е научен сътрудник в Института по география при БАН. Член е на Научния консорциум „Хармонизацията на българските национални ценности с ценностите на Европейския съюз“.

В етнографската литература е отделено значително внимание на признаците, характеризиращи отделните етнически общности. Според някои автори основен признак на всеки етнос е културата (Чебоксаров, 1967, 1971), Мелконян (1980), а според други е общият произход (Шелепов, 1968), етническото самосъзнание (Козлов, 1967) и др., а за отделни автори нито един от признаците не се явява задължителен (Токарев, 1964).

Според нас културата е основен етнически признак, който се приема като условие за съществуването на етническата общност, а специфичните черти на тази култура – като отличителен признак на етноса, който се съпротивляват на външни въздействия и помагат да се самовъзстановяват. Нито един от компонентите на културата не е задължителен етнодиференциращ признак. В едни случаи главната роля в това отношение се пада на езика, в други на религията, в трети – на характерните черти на поведението и т.н.

По наше мнение становището на Козлов (1967), който говори не за цялостна културна общност, а за специфични елементи на културата като необходимо условие за съществуването на етническата общност, може да бъде отнесено към условията на българската действителност. При определянето на етническите общности не трябва да се вземат предвид всички елементи на културата и нито един от тях не бива да се абсолютизира. Всеки един от тези признаци има различно значение през отделните исторически периоди, като в едни случаи един от признаците има водещо значение, в следващия момент същият може да е с второстепенно значение. За целта на настоящото изследване от особено значение е т.нар. традиционна култура, която се отъждествява като своеобразен и широк културен слой, окачествяван като етнически или етнографски (Етнография на България, том I, 1980).

Чистов (1972) отбелязва голямото значение на духовната култура, особено на нейните обобщени форми, които са характерни за цялата етническа територия и че именно те играят особена роля при формирането на етническото самосъзнание. Той анализира връзката между духовната култура и етническото самосъзнание и подчертава, че един или друг обред могат да придобият демонстративен характер, ако подчертават етническата принадлежност на участниците в обряда и я разделят от заобикалящата ги разноетническа обстановка. Типичен пример в това отношение е засилване на религиозността сред мюсюлманите в България в резултат на т.нар. „възродителен процес“, като голяма част от елементите на културата придобиват подчертан етноидентификационен признак. Вярващите мюсюлмани придават на някои религиозни

обреди и обичаи характер на етнически и по този начин свързват религиозната си принадлежност към турския етнос.

Религията е също важен елемент на културата, но нейното значение на етнически определител не трябва да се абсолютизира. Преобладаващата част от българския етнос изповядва източноправославна религия, но българо-мохамеданите (българите мюсюлмани) изповядват исляма и също са част от българския етнос. Не трябва да се отъждествява религиозната и етническата общност, както е било по време на Османската империя. В следосвобожденския период добре изразената религиозност на мюсюлманското население продължава да оказва известно влияние върху самоидентификацията на определена част от българомохамеданите и циганите мюсюлмани, които се чувстват в значително по-голяма степен съпричастни с мюсюлманите, отколкото с говорещите техния език. Общата религия се разглежда като стабилизатор на етноса и има голямо значение за утвърждаване на етническото самосъзнание.

През последните години в резултат на бързия технически прогрес, промяната във функциите на държавните граници, високите темпове на урбанизация и мобилност на населението, което предполага и възможности за непосредствени контакти с различни културни общности, може да се говори за „уеднаквяване” на някои елементи на материалната и духовната култура, особено на тези, които са свързани с формите на градско строителство, комунално-битово обслужване, търговската мрежа, хранителния режим, облеклото, а също и на някои елементи на духовната култура – семейните и обществените форми на поведение, на изобразителното изкуство, музиката, танците и т.н.

Езикът е друг важен признак на етноса. Езикът има голямо значение за възникването и съхранението на етническото самосъзнание (Агаев, 1968). Обикновено насието по отношение на езика избистря етническото самосъзнание и засилва връзката между език и етнос. Обикновено при смяната на родния език, второто или третото поколение сменя своята етническа принадлежност. Ако вземем езика за единствен определител, механично няколко етноса ще се обединят в един. Ето защо езикът като етнически определител не трябва да се абсолютизира. Причините за това са, че се наблюдава несъвпадение между езиковите и етническите общности. Дълго време езикът е приет като основен етнически определител при преброяването на населението. Състоялият се през 1872 г. Международен статистически конгрес в Петербург достига до заключението, че езиковата принадлежност не е тъждествена с етническата и приема,

че тя трябва да се основава на самосъзнанието на запитваните лица. България е една от първите, възприела идеите, разработени на Петербургския конгрес, и те са приложени за първи път при преброяването на 31 декември 1900 г.

Етническото самосъзнание в тесния смисъл на думата може да се разглежда като осъзнаване на отделни хора за тяхната етническа принадлежност. Чебоксаров (1971) разглежда редица фактори, най-важните от които са конкретната етническа среда (етническа принадлежност на родителите, съседите, приятелите и др.), численото съотношение на отделните етноси, етно-културните традиции, социално-политическите, правните обстоятелства, политиката на държавата към етническите групи и т.н., които заставят лицето от смесен брак да избере етническата принадлежност на един от двамата родители.

Самоидентификацията на човек, принадлежащ към определена етническа общност, може да се променя с течение на времето във връзка с промяната на социално-икономическите и политическите условия в страната. Например, т.нар. процес на турцизиране сред част от българо-мохамеданите и циганите мюсюлмани в България се засилва особено след края на „възродителния процес“ поради сходство на преживяното на мюсюлманското население. Въпреки това е важно да кажем, че поставен на такава основа, принципа на самоопределение, съчетан с останалите признаци, в най-голяма степен гарантира обективността при определяне на етническата принадлежност на отделния човек и характеризира устойчивостта на етническото самосъзнание или пък степента на асимилация или сливане с други етноси.

Етническото самосъзнание се фиксира под формата на названието на етноса или т.нар. етноним. Наличието на такова наименование – етнотим – свидетелства за осъзнаване на членовете на етноса за единството и отличие от представителите на други подобни общности.

Възникването на всяка етническа общност е обусловено от непосредствените контакти на влизащите в него членове. Това е възможно единствено, когато те живеят на една територия. Тя се явява като условие, материална база при формирането и самовъзпроизводството на етноса. Общата територия се явява не толкова условие за възникване, но и важно условие за съществуването на етническите общности. Тясно свързано с територията е понятието етническа територия, въведено за първи път в литературата от Кушнер (1951). Под него се разбира такава форма на разселване, при която населението запазва етническите връзки и се старее да запази своята етническа цялост. За разлика от компактното население, разсеяното предполага нарушение на

тези връзки, особено ако етносът е заобиколен от чужд етнически масив. Авторът подчертава ролята на смесените в етническо отношение територии, близостта на езика, материалната и духовната култура, нивото на икономическо развитие, географската среда, смесените бракове върху характера на асимилационните процеси. В диахронен план историческата етническа територия може да е по-голяма или по-малка от основната, т.е. тя може да се разширява или стеснява, да се променя в зависимост от конкретните исторически причини.

Друг важен въпрос, свързан с формирането и съществуването на етноса, са взаимоотношенията му с държавата. Някои автори смятат, че държавната принадлежност, държавната среда е необходима на етносите като социални организми. Токарев (1964) и други автори приемат, че етносът може да съществува, без да има своя държава, но това означава, че етноса като етносоциален организъм му липсва собствена политическа надстройка и че все още е с „ненапълно завършена структура (Бромлей, 1971). Хаджиниколов (1991) се придържа към второто твърдение, като определя решаващата роля на държавата при извършване на етническите процеси, при етногенезиса, интегрирането, сплотяването, консолидирането и обединяването на племенните общности, а също и при тяхното утвърждаване, развитие, обогатяване, при преминаването им от една историческа общност към друга.

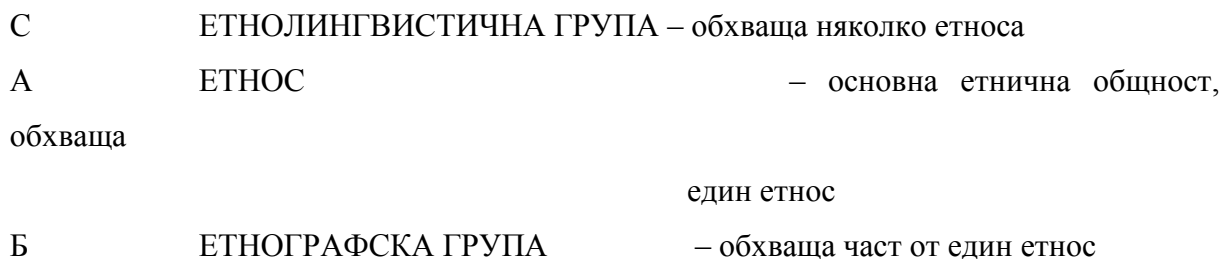
В заключение може да се отбележи, че нито един от признаците не бива да се абсолютизира, тъй като няма точно правило, по което да се определи един или друг етнос.

На първо място като целесъобразен се очертава прилагането на комплексния подход при изследване на подобни проблеми. Това означава, че когато се характеризира един етнос, неговите признаци трябва да се разглеждат комплексно. Следва да се отбележи, че всеки един от разглежданите по-горе етнически признаци не е специфичен само за един етнос. Така например българският език е посочен за роден от голяма част от ромската, арменската еврейската етническа група в България, но това съвсем не означава, че те трябва да бъдат причислени към българския етнос. Същевременно своеобразието, което създава всеки етнос, не е създадено от отделни компоненти, а от присъщи само за него съчетания от обективни свойства. Това съвсем не означава, че етносът представлява механичен сбор от признаци, той е цялостно образуване, в който системообразуваща роля могат да изпълняват различни негови компоненти. В едни случаи такава роля принадлежи на езика, в други – на културните особености и т.н. Етническите признаци не биват да се абсолютизират, те не са постоянни и

задължителни за всички исторически периоди от развитието на отделния етнос. Могат да се посочат много примери, в които етническите общности са загубили своята териториална, икономическа и отчасти езикова цялост, но са се запазили като самостоятелни такива (например ромите и арменците).

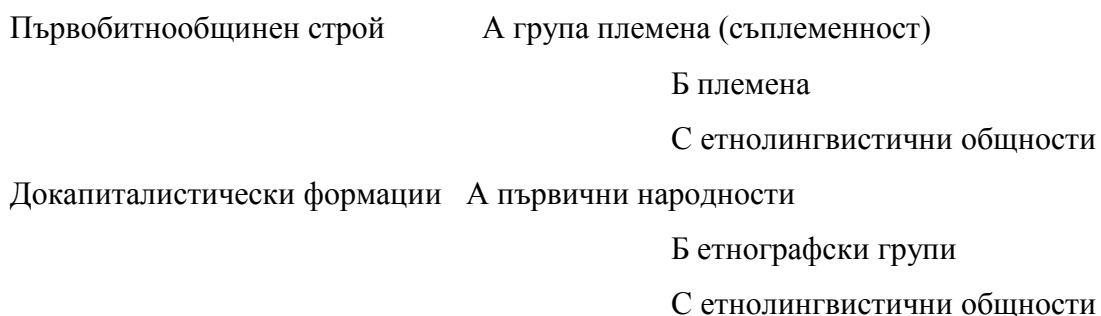
На второ място, трябва да се работи с добре дефинирани понятия, които не внасят елементи на двусмисленост. Някои автори отъждествяват „етническата общност” с понятието „етнос”, други го смятат за по-тясна или по-широка категория от него, а трети предлагат да не се използва, тъй като се дублира с други понятия.

В литературата се правят опити да се разграничат основните понятия и вътрешната структура на етническите общности, но все още не е постигната една общоприета класификация на категорийно-понятийния апарат и на съдържанието на компонентите, с които се борави. За наше улеснение приемаме делението, което правят някои автори (Арутюнов, Чебоксаров, 1972), което можем да обобщим в две групи. Първата се образува чрез хоризонтална синхронна класификация и представя етническите общности в тяхното едновременно съществуване. Втората е наречена вертикална и възприема етническите общности в диахронна или хронологическа класификация в тяхното историческо развитие. Те избират за централна основна единица етноса и класифицират общностите на „по-ниски” и „по-високи” от него. По същество това е класификация по обхват. Представена графично в синхронен вид, тя изглежда така:

Фиг. 1 Хоризонтална класификация на етническите общности (по Арутюнов, Чебоксаров, 1972)

Двамата автори изграждат и историческа класификация на етническите общности. Нейният графичен вид е следният:

Фиг. 2 Вертикална класификация на етническите общности (по Арутюнов, Чебоксаров, 1972)

При хоризонталната класификация се образуват две подгрупи: общности от по-нисък ред и общности от по-висок ред от етноса. Към първата общност се отнасят етническата и етнографската група, а към втората – етнополитическата общност, етнолингвистичната общност, историко-етнографската област, стопанско-културният тип и др.

За конкретното изследване по-голямо значение има разкриването на същността и характеристиките на етнографската група.

При определянето на понятието „етнографска група” съществуват доста големи различия. Те се свеждат главно до въпроса дали хората, които образуват тази група, притежават самосъзнание за това. Бромлей (1971) например приема, че основен критерий за разграничаване на етническите и етнографските групи е притежаването или липсата на съзнание за обособеност и ги нарича субетноси. Други етнографи приемат, че етнографската група има един език с основния етнос, осъзнава своята принадлежност към него, но има свои диалектни и културно-битови особености, т.е. специфични черти на културата, които съзнава и уважава. Чебоксаров (1967) и Хаджиниколов (1991) заемат средно становище. Според тях етнографската група макар и да няма самостоятелно етническо самосъзнание, все пак разбира своята обособеност като част от общия етнос, а освен това притежава диалектни и културно-битови особености. По етнографска група ние разбираме онези локални, вътрешни подразделения на етноса, в които са налице отделни специфични елементи на културата.

Етническите общности се характеризират с устойчивост, но за всичките общности са характерни не само приемственост, но и изменение във времето. За да бъдат изяснени цялостно и подробно причините за промените в етническата структура е необходимо да бъдат разгледани характерът и проявлението на етническите процеси. Под етнически процеси в широкия смисъл на думата се разбира изменението на етническите общности (Бромлей, 1979). Според някои автори към етническите процеси се причисляват тези процеси, които водят до промяна на един или друг компонент на етноса, според други към тях се причисляват единствено тези, които водят до изменение на етническата

принадлежност, т.е. до промяна в етническото самосъзнание. Етническите процеси могат да бъдат класифицирани на етнообразователни, етноразвиващи и етнотрансформационни. В случай, че промените не водят до качествени изменения на етническата система в цяло, тези процеси ги наричаме „етноразвиващи“. Те са затворени не само в един етнос, но и в една непроменяща своя тип етническа общност. Те отразяват не промяната на етноса или етническата общност, а само на отделни компоненти на етноса, който не се променя. Това са процеси, имащи за резултат различна степен на вътрешна консолидация в основните компоненти на етноса (на равнище култура, език, самосъзнание и т.н.). Етнически са и тези процеси, които водят до постепенно преминаване в ново състояние и условно можем да ги наречем „етнотрансформационни“, като към тях можем да отнесем например етногенетичните процеси. Етноразвиващите и етнотрансформационните процеси са органически свързани. Те се явяват еднотипни, тъй като отразяват измененията, настъпващи в един и същ, в собствения етнос. В този смисъл те отразяват измененията във „вертикален“ историко-генетичен план. Към тези процеси се причисляват процесите на етническо разделение и етническо обединение. Вторите могат да бъдат разделени на три основни типа: консолидация, асимилация, интеграция. Към етническа консолидация могат да бъдат отнесени процесите на сливане на няколко родствени по език и култура етнически единици в една етническа общност. Към процесите на етническа асимилация е прието да се отнасят процесите на „разтваряне“ на малки групи от един етнос в рамките на друг. Тя е особено ясно изразена при онази група имигранти, които са напълно откъснати от своята етническа база, овладяват новия език, встъпват в смесени бракове и нерядко във второто, третото поколение се сливат с основния етнос. На интензивността на етническата асимилация силно влияние също оказват близостта в езика и културата. Под междуетническа интеграция се приема взаимодействието на съществено различаващи се по своите езиково-културни параметри етнически единици, водещи до появата на някои общи черти в тях. От трите обединителни процеси най-значителни са измененията при етническата асимилация, а най-незначителни – при етническата интеграция.

В етнографската литература се отдава важно значение на проблема за факторите, които обуславят самите етнически процеси. Тези фактори се свеждат до две основни групи: външни и специфични етнически. Към първата група фактори се включва икономическият, териториалният, или промяната в териториалното разположение на етносите, политическият фактор, наличността или липсата на държавно-политическа

организация на един или друг етнос, демографският фактор, т.е. численото нарастване на етносите и етническите групи, тяхната полово-възрастова структура и т.н. Към специфично етническите фактори се отнасят промените в самите компоненти на етносите (езика, културата, самосъзнанието и пр.), взаимодействието между тях поради сходство в езика, религията, нравите, бита и пр., чувствата на симпатия или антипатия между членовете на различни етнически общности, обусловени от историческите особености в развитието на отношенията между тях, от различието на културата, религията и пр., а също на ценностната им ориентация, смесените бракове, които засилват етническите контакти и съдействат за сближаването на народите и пр. (Етнография, 1980).

След всичко казано до тук можем да обобщим, че българо-мохамеданите са съставна част на българския етнос. Те представляват етнографска група, която се отличава от болшинството българи по спецификата в тяхната религия – принадлежността им към мюсюлманската религия. Както вече споменахме не трябва да се отъждествява етническата и религиозната принадлежност, тъй като етносът обхваща много сфери на обществения живот – език, религия, традиционна култура и т.н.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. B a n k s, Marcus Ethnicity: Anthropological Constructions, 1996
2. B a r t h, F. Ethnic group and Boundaries. The Social organization of culture difference, Oslo. Universitetsforloget, 1969
3. Encyclopedia Britanica, 2007).
4. M a g e t M. Probleme d ethnographie europeene Etnologie generale, Paris 1968.
5. А г а е в А. Функции языка как этнического признака. - В: Язык и общество, М., 1968 г., с.124-138.
6. А р у т ю н о в С.А., Н.Н.Чебоксаров Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических группы человечество, - Советская Этнография, 2, 1972 г., с. 43-69.

7. Б р о м л е й Ю. Типологизации этнических процессов. В: Проблемы типологии в этнографии, М., 1979 г., с.3-25.
8. Б р о м л е й Ю. Этнос и этнография. М., 1971.
9. Г у м и л е в А. Этногенез и биосфера Земли. Москва, 1989 г.
10. Г у м и л е в А. Этносфера и история людей и история природы. М., 1993 г.
11. Етнография на България, том I, 1980
12. К о з л о в В. О понятии этнической общности. - Советская этнография, 2, 1967 г., с.100-119.
13. К у ш н е р П. Этнические территории и этнические границы. М, 1951 г.
14. Т о к а р е в С. Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии). - Вопросы философии, 11, 1964 г.
15. Х а д ж и н и к о л о в В. Теоретични проблеми на етнографията, С., 1991 г.
16. Ч е б о к с а р о в а, Ч е б о к с а р о в а Н. Народы, расы, культуры. Москва, 1971 г.
17. Ч е б о к с а р о в Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. - Советская этнография, 4, 1967 г., с.91-113.
18. Ч и с т о в К. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры. - Советская этнография, 3, 1972 г., с.73-86.
19. Ш е л е п о в Г.В. Общности происхождения – признак этнической общностей- Советская этнография, 4, 1968г., с. 71-85.